

KAROL KLAUZA

SOTERIOLOGIA POZAGRECKIEJ TEOLOGII PIERWSZEGO TYSIĄCLECIA

Przegląd źródeł

Europejskie zainteresowanie teologią pierwszego tysiąclecia na Wschodzie pozabizantyjskim datuje się od XVII w. W rodzimej, polskiej patrologii i teologii systematycznej obecność dzieł teologów wschodnich jest znikoma i sporadyczna¹, zależna w dużej mierze od dostrzeżenia przez autorów zachodnich. Prekursorskie w tym względzie prace Andrzeja Bobera SJ² i Jana Marii Szymusiaka SJ³ znakomicie uzupełnił swym wkładem ks. Marek Starowieyski⁴. Poza fragmentarycznymi analizami problematyki w wykładach polskich patrologów znaczące miejsce w przybliżaniu tekstów patrystycznych i popularyzacji tego środowiska współcześnie zajmują prace Aleksandra Kowalskiego w Rzymie i W. Witakowskiego z Uppsali. Szereg racji teologicznych i kulturowych motywuje przewidywany w przyszłości na krajowych wydziałach teologicznych i orientalistycznych rozwój badań nad wczesnochrześcijańską orientalistyką. Wielkie zasługi dla tej sprawy położył już i budzi nowe nadzieje wiodący organ publicystyczny polskich patrolo-

Dr KAROL KLAUZA – adiunkt Katedry Historii Dogmatów KUL. Adres do korespondencji: ul. Ułanów 23/31, 20-554 Lublin, tel. (081) 527-22-40, e-mail: anne@poczta.wp.pl.

¹ Zwracali na to uwagę m.in. ks. M. Starowieyski w *Słowniku wczesnochrześcijańskiego piśmiennictwa Wschodu* (Warszawa 1999) i A. Bober SJ w *Antologii patrystycznej* (Kraków 1965).

² *Antologia patrystyczna; Zarys patrologii syryjskiej*, Lublin 1972.

³ Wykłady na Bobolanum na przełomie lat sześćdziesiątych i siedemdziesiątych oraz hasła z tej problematyki, wprowadzone do współredagowanego (z ks. M. Starowieyskim) *Słownikiem wczesnochrześcijańskiego piśmiennictwa* (Poznań 1971).

⁴ Głównie w swym *Słowniku wczesnochrześcijańskiego piśmiennictwa Wschodu*.

gów, jakim od 1982 r. stał się „Vox Patrum” wydawany przez Międzywydziałowy Zakład Badań nad Antykiem Chrześcijańskim KUL. Środowisko skupione wokół tego Zakładu opracowuje na bieżąco (choć w nieco ograniczonym stopniu) hasła do *Encyklopedii Katolickiej* popularyzujące autorów i Kościoły wczesnochrześcijańskie. W zakresie zaś teologii systematycznej, zwłaszcza dogmatyki, stała obecność myśli wczesnochrześcijańskiego Wschodu charakteryzuje wykłady m.in. ks. Czesława S. Bartnika w ramach jego badań nad metodologią teologiczną, personalizmem teologicznym czy eklezjologią.

Przy wzrastającym w Europie Zachodniej wpływie islamu na życie religijne oraz w sytuacji trwającego dialogu katolicko-islamskiego zainteresowanie pismami autorów tworzących w okresie wczesnochrześcijańskiego (pozabizantyjskiego) piśmiennictwa Wschodu wydaje się mieć charakter ekumeniczny. Tworzy mianowicie zręby wspólnego dziedzictwa kulturowego i stanowi dobry fundament dla poszukiwań teologii obu religii. Poza wymienionymi w dalszej części autorami dogmatycznymi tego kręgu warto wskazać choćby na historyków, którzy (jak np. Jan I, patriarcha syryjski, zm. w 648 r.) opisywali stosunki z islamem⁵

Z założenia metodologicznego poniższy przegląd źródeł ma charakter wstępny i cechuje się pewnym stopniem uogólnienia, wskazując na najbardziej znanych autorów i ich dzieła ważne dla soteriologii. Bardziej szczegółowe badania, np. związków z chrystologią, sakramentologią czy eschatologią, pozwolą uzupełnić tę panoramę dzieł o inne, znaczące przykłady myśli teologicznej chrześcijańskiego Wschodu.

I. ZAKRES KULTUROWY POZABIZANTYJSKIEJ TEOLOGII WSCHODU

Terytorialnie ośrodki teologiczne Wschodu różne od tradycji Bizancjum-Konstantynopola rozciągały się od Kapadocji w Azji Mniejszej po zachodnie wybrzeża Półwyspu Indyjskiego, sięgając najdalej po biskupstwo w Kran-ganur. W nurcie chaldejskim wpływy chrześcijańskie docierały dalej – do Mongolii i Chin⁶

⁵ Por. F. N a u, „Journal Asiatique” 11(1915), No. 5, s. 225-229.

⁶ M. S z e g d a, *Chaldejski Kościół*, [w:] *Encyklopedia Katolicka*, t. III, pod red. R. Łukaszyka, L. Bienkowskiego, F. Gryglewicz, Lublin 1979, kol. 56 n.

Fundatorami tych Kościołów lokalnych byli apostołowie: św. Piotr (legendarnie w Antiochii), św. Tomasz (na terenie państwa perskiego, legendarnie w Armenii) i św. Marek (legendarnie w Aleksandrii). Były to ośrodki zróżnicowane na stolice:

– patriarchalne (mafrianalne lub siedziby katolikosa) – Konstantynopol, Jerozolima, Antiochia, Aleksandria, Eczmiadzyn, Ani, Tagrit nad Tygrysem, San'a, Sokotra, Nisapur,

– arcybiskupie (m.in. Nagran, Hirat, Balkh, Samarkanda, Kaszgar, Sokotra),

– biskupie (m.in. Palmira, Edessa, Samosata, Sarug, Niniwa, Angamala, Isfahan),

– klasztorne (m.in. Gomon nad Bosforem, Skete, Tebaida, Debre Dammo, Deir el-Abjad, Deir Abu Makar, gruzińskie klasztory: Św. Katarzyny na Synaju, Św. Saby koło Jerozolimy, Iwiron na Atosie).

Rozległy pod względem terytorialnym obszar, dodatkowo zróżnicowany jest pod względem tradycji kulturowych, zmieniających się w wyniku podbojów arabskich i późniejszej ekspansji islamu, Mongołów czy losów chrześcijan na terenie Indii. Dla badaczy myśli teologicznej wielokulturowość wczesnochrześcijańskiego Wschodu wyznacza konieczność pokonania barier językowych (na tym terenie głównie dotyczy to takich języków, jak: geez w Etiopii, arabski, indo-irańskie i drawidyjskie na Półwyspie Indyjskim) i historyczno-kulturowych oraz literaturowych. Uzupełnieniem tych podstaw metodologicznych są treści związane z archeologią chrześcijańską i z historią dogmatów, głównie z tradycją koptyjską, jakobicką, nestoriańską, ormiańsko-gruzińską, oraz z konfrontacją z manicheizmem i zaratustryzmem.

II. PODSTAWOWE ŹRÓDŁA BADAŃ

Podstawy edytorskie tekstów wczesnochrześcijańskiego Wschodu położyła głównie rodzina Assemanich, która przez kolejne pokolenia przyswajała intelektualnemu środowisku Europy teksty syryjskie. W XVIII w. Józef Szymon Assemani (1687-1768) stworzył podstawowe zbiory orientalne w Bibliotece Watykańskiej. Podobnie w odniesieniu do literatury ormiańskiej wielkie zasługi położyli mechitarzyści wiedeńscy i weneccy. Na początku

XX w ten krąg literaturowy przybliżył O. Bardenhewer⁷ oraz inicjatywa wydawnicza R. Graffina i Naua w postaci *Patrologia orientalis* (od 1903 r.), zawierająca teksty koptyjskie, syryjskie, etiopskie, armeńskie, gruzińskie, arabskie i greckie⁸ Tego samego obszaru literatury dotyczy *Corpus Scriptorum Christianorum Orientalium* (od 1903 r.), zainicjowany przez J. B. Chabota i H. Hyvernata⁹

W literaturze polskiej, poza wcześniej wspomnianymi opracowaniami, wskazać należy na *Słownik chrześcijaństwa wschodniego*, będący tłumaczeniem z niemieckiego opracowania J. Assfalga i P. Krugera¹⁰

Na temat historii myśli chrześcijańskiego Orientu pisał m.in. Z. Kuskewicz¹¹ Jeśli idzie o wydania polskich tłumaczeń tekstów, odnotować należy m.in.: G r z e g o r z z N a r e k u, *Księga śpiewów żałobliwych*, tł. A. Mandalian (i in.), Warszawa 1990; N e r s e s S z n o r h a l i, *Jezus, Syn jedyny Ojca i wybór poezji*, tł. ks. M. Starowieyski, Kraków 1998; *Ewangelia Dzieciństwa Arabska*, tł. W. Dembski, [w:] *Apokryfy Nowego Testamentu*, t. I: *Ewangelie apokryficzne*, pod red. ks. M. Starowieyskiego, Lublin 1980, s. 277-306 i niektóre teksty liturgiczne¹²; A. S z y m a ń s k i, P. K u n c e w i c z, *Poezja armeńska*, Łódź 1984; *Ewangelia Dzieciństwa Ormiańska*, tł. E. Nowak, [w:] *Apokryfy Nowego Testamentu*, t. I, s. 307-382; syryjskie anafory *Wieczera mistyczna*, tł. H. Paprocki, Warszawa 1988, s. 125-321; św. E f r e m, C y r y l l o n a s, B a l a j, *Wybrane pieśni i poematy syryjskie*, tł. W. Kania, Warszawa 1973.

⁷ *Geschichte der altkirchlichen Literatur*, Freiburg 1932.

⁸ Razem do 1997 r. 46 tomów w 210 zeszytach.

⁹ Do 1998 r. 567 woluminów.

¹⁰ *Kleines Wörterbuch des christlichen Orients*, Wiesbaden 1975.

¹¹ *Zarys filozofii średniowiecznej*, Warszawa 1982, passim.

¹² „*Studia Theologica Varsaviensia*” 17(1978) 197-209, 257-265.

III. PRZEGLĄD PODSTAWOWYCH TEKSTÓW SOTERIOLOGICZNYCH WCZESNOCHRZEŚCIJAŃSKIEGO WSCHODU

1. LITERATURA ARABSKA¹³

Chrześcijańska literatura arabska rodziła się pod wpływem konfrontacji z islamem. Najstarszym jej tekstem, zawierającym m.in. teksty soteriologiczne, jest anonimowy, polemiczny zestaw tekstów biblijnych i koranicznych *Testimonia*¹⁴ Także polemiczny (wobec islamu, judaizmu i nestorian) w formie, a jednocześnie przydatny dla analiz soteriologicznych, jest tekst *Kitab al-tani*¹⁵

Zasadniczy podział bogactwa kultury słowa wczesnochrześcijańskiego Wschodu dokonuje się zwykle przez zaszeregowanie jej do określonych terytoriów czy państw (np. Egipt – koptyjska, Syria – syryjska, Gruzja – gruzińska itp.). Jednakże w niektórych przypadkach ten podział się załamuje, jak to ma miejsce m.in. w przypadku literatury arabskiej, obejmującej pisma powstające w języku arabskim w związku z ekspansją terytorialną i kulturową Omajjadów, osiągnącą swój szczytowy rozwój w X stuleciu¹⁶

2. LITERATURA GRUZIŃSKA¹⁷

Chrześcijańska literatura gruzińska stanowi pierwszy etap rozwoju narodowej literatury Gruzji (chrześcijańskiej od ok. 337 r.) i obejmuje twórczość autorów¹⁸ żyjących od VIII w. Są to prace własne (żywot św

¹³ Podstawę badań źródłowych stanowi praca: G. G r a f, *Geschichte der christlichen arabischen Literatur*, Bd. I-V, Città del Vaticano 1944-1953.

¹⁴ Dzieło datuje się na r. 738 lub po 770. Zob. S. K. S a m i r, *Une apologie arabe du christianisme d'epoque unayyade*, „Parole de Orient” 16(1990-1991) 85-106.

¹⁵ Wydany przez L. Leroy w: *Patrologia orientalis*, VI, 4, Paris 1909, s. 465-600.

¹⁶ A. M e z, *Renesans islamu*, tł. J. Danecki, Warszawa 1979.

¹⁷ Antologię tekstów zob. w: M. T a r c h n i s v i l i, J. A s s f a l g i, *Geschichte der christlichegeorgischen Literatur*, Città del Vaticano 1955. Z polskich opracowań: K. W i n i e w i c z, *Literatura gruzińska*, [w:] *Wielka literatura powszechna*, t. 1, Warszawa 1930, s. 451-472; B. G ę b a r s k i, *15 wieków literatury gruzińskiej*, „Przegląd Orientalistyczny”, 1967, nr 61, s. 29-37

¹⁸ Alfabet gruziński powstał w IV w. w dwóch wersjach: świeckiej (tzw. pismo wojowników) i kapłańskiej (używanej po czasy współczesne).

Nino¹⁹ jednej z fundatorek Kościoła) i przekłady literatury patrystycznej związanej z kręgiem kulturowym najprzód Grecji, a potem chrześcijańskiego Bizancjum. W VI w., z chwilą przyjęcia przez Armenię (od której zależał administracyjnie Kościół w Gruzji) monofizytyzmu, Syria podjęła się tu misji reewangelizacyjnej. W VII w. kraj niszczą najazdy Arabów, a w VIII w. Chazarów. Nieustanna konfrontacja z monofizytyzmem, islamem i mazdaizmem perskim dyktowała potrzebę posiadania najlepszej literatury teologicznej i filozoficznej, którą zapewniały przekłady uznanych autorów chrześcijańskich (z metodycznym pominięciem Orygenesisa), wykonywane głównie w klasztorach.

3. LITERATURA SYRYJSKA²⁰

Dzieła teologiczne literatury syryjskiej powstawały w zapisie alfabetu estrangla, należącego do grupy pism wyrosłych z aramejskiego. W VII w. zaczęto używać alfabetu nestoriańskiego, a od VIII w. jakobickiego serto. Pierwsze teksty są przekładami biblijnymi, a dla analiz teologicznych najwcześniejszego okresu tej literatury przydatne są teksty liturgiczne powstające od VII w. w tradycji liturgicznej jakobickiej, syryjskiej i malankarskiej (zachodniosyryjskiej) oraz nestoriańskiej, chaldejskiej i malabarskiej (wschodniosyryjskiej), uzupełnione w wiekach późniejszych przez liturgię maronicką i melkicką. Po pomników tej literatury należy *Anafora dwunastu Apostołów*, komentowana przez Jakuba z Edessy (ok. 633-708), czołowego teologa syryjskiego o orientacji monofizyckiej. Znane są m.in. jego listy chrystologiczne²¹, polemizujące z postanowieniami Soboru Chalcedońskiego. Do grupy najstarszych tekstów teologiczno-liturgicznych, zawierających elementy soteriologiczne, należą, pochodzące z II w., *Ody Salomona*, pozostające w nurcie teologii Janowej i stanowiące zapowiedź przyszłej poezji symbolicznej, tak charakterystycznej dla patrystyki syryjskiej.

¹⁹ Kolejne jego recenzje powstawały w VI-IX w.: wydanie podstawowe: Tbilisi 1964, s. 98-168 (tł. pol. D. Kolbaj, *Nawrócenie Kartlii*, Warszawa 1995).

²⁰ Opracowanie historii tej literatury i odsyłacze do tekstów źródłowych podają A. Baumstark (*Geschichte der syrischen Literatur*, Bonn 1922) i I. Ortiz de Urbina (*Patrologia Syriaca*, Roma 1965²).

²¹ Wydania listów rozproszone w różnych wydawnictwach podaje M. Starowieyski w swoim *Słowniku wczesnochrześcijańskiego piśmiennictwa Wschodu* (kol. 107).

O wytworzeniu własnego środowiska teologicznego w ramach patrystyki syryjskiej do czasów Soboru Efeskiego (431) decyduje twórczość m.in. takich autorów, jak Afrahat (ok. 260 – ok. 345)²², skrywający się pod imieniem „Jakub” w *Viri illustri* Gennadiusza. Jako biskup Nisibis (według innych przełożony grupy religijnej) napisał 26 ksiąg teologicznych, wśród których znalazły się traktaty: *O życiu po śmierci*; *O znaczeniu duszy*; *O zmartwychwstaniu*; *O Chrystusie, że jest Synem Bożym i współistotny Bogu*²³

Fundamentalne dla teologii syryjskiej, charakteryzującej się głównie swoją poetyckością, są dzieła maryjnego teologa Efrema († 373), diakona, doktora Kościoła. Dla soteriologii uznane znaczenie mają także jego dzieła, jak *Contra haereses ad Hypatium* oraz *Contra haereses ad Domum*²⁴ w których polemizuje z poglądami gnostyków, akcentując wolną wolę człowieka – w opozycji do wcześniejszego syryjskiego autora, Bardesanesa²⁵. Wiele treści w tej kwestii wnoszą jego hymny – 15 *Hymnów o raj*²⁶, 4 *Hymny przeciw Julianowi Apostacie*²⁷ i liturgiczne hymny *O Zmartwychwstaniu*²⁸. Bardzo ceniony w Kościele syryjskim, określany bywa „Cytrą Ducha Świętego”, a jego pisma bywały czytane po perykopach biblijnych podczas liturgii. Kontynuatorem jego myśli był „drugi Efrema”, czyli żyjący

Les Eposes, I, (Sources chrétiennes, 349), Paris 1988; II, Paris 1989 (Sources chrétiennes, 359); W W r i g h t, *The Homilies of Aphrahat*, London 1896.

²³ Na temat soteriologii Afrahata zob. m.in.: O. B r a u n, *Beiträge zur Geschichte der Eschatologie in den syrischen Kirchen*, „Zeitschrift für Theologie und Kirche” 1892, s. 273-312; D. P l o o j, *Der Descensus ad inferos in Aphrahat und den Oden Salomons*, „Zeitschrift für Neutestamentliche Wissenschaft und die Kunde des Urchristentums” 14(1913) 222-231; A. V o g l, *Zur Lehre von der Erlösung in den Homilien Aphraats*, Ulm 1966.

²⁴ W tłumaczeniu na jęz. ang. w: *St. Ephraim's Quotations*, tł. C. W. Mitchell, A. A. Bevan, F. C. Burkitt, Cambridge 1901, t. I-II.

²⁵ Bardesanes, jeden z pierwszych pisarzy syryjskich († ok. 222), których poglądy przetrwały do VIII w. w Edessie. Zostawił m.in. hymny. Na temat jego dzieł i kontynuatorów zob. N. W P i g u l e w s k a, *Kultura syryjska we wczesnym średniowieczu*, tł. Cz. Mazur, Warszawa 1989.

²⁶ *Hymnes sur le paradis*, (Sources chrétiennes, 137), Paris 1968. Z opracowań przydatnych dla soteriologii Efrema zob. I. O r t i z d e U r b i n a, *Le paradis eschatologique d'après saint Ephrem*, „Orientalia Christiana Periodica” 21(1955) 467-472; J. T e i x i d o r, *Muerte, cielo, y seol en San Efrema*, tamże, 27(1961) 82-114.

²⁷ *Corpus scriptorum christianorum orientalium*, 174-175, Syr. 78-79, Louvain 1957

²⁸ G. A. M. R o u w h o r s t, *Les hymnes pascales d'Ephrem de Nisibe*, t. I-II, Leiden 1989.

w IV w. Cyryllonas, autor m.in. tekstów chrystologicznych, pozostających w kręgu soteriologii²⁹

Z przełomu IV i V w. pochodzą dzieła Jana Samotnika, a wśród nich zawierające soteriologiczne elementy traktaty: *O nadziei*; *O przemianie człowieka*; *O życiu przyszłym*; *O planie Bożym*³⁰

Po Soborze Efeskim dominujący w teologii syryjskiej staje się nurt nestoriański w stylu, jaki prezentował Teodor z Mopsuestii i inni autorzy szkoły antiocheńskiej. Czołowymi przedstawicielami tej grupy byli: Narsaj, zw. Trędowatym († ok. 502)³¹, uczeń bpa Ibas, oraz Babaj († 628)³² który kierował od 609 r. Kościołem syryjskim, nie mając tytułu katolikosa (wyboru katolikosa zakazał król perski). W tej funkcji jego pisma teologiczne zyskały rangę klasyki nestoriańskiej dla późniejszych pokoleń teologów. Także wysoko ceniono pisane wierszem homilie (memre) monofizyty Izaaka z Antiochii (VI w.). Był zwolennikiem chializmu oraz przyjmował wieczność piekła³³

Po Soborze Chalcedońskim w Mezopotamii rozwinęła się teologia monofizycka, której czołowym przedstawicielem był m.in. Sewer z Antiochii († 538). Jego liczne dzieła zostały zniszczone w ramach prześladowań monofizytów, a z zachowanych na uwagę w badaniach soteriologicznych zasługują przede wszystkim dwie *Mowy do Neftaliusza*³⁴ Drugim przedstawicielem tego nurtu teologii syryjskiej był biskup Edessy Rabbula († 435)³⁵

²⁹ Por. zwł.: D. C e r b e l a u d, *L'agneau veritable*. Chevetogne 1984. Fragmenty dzieł tłumaczone na jęz. pol. wydał W. Kania (*Wybrane pieśni i poematy syryjskie*, Warszawa 1973). Z innych tekstów Cyryllonasa po polsku opublikowano fragmenty w *Sakramenty wiary*, Kraków 1971. Zob. nota w *Encyklopedii Katolickiej*, t. III, kol. 716.

³⁰ Wydane w serii: Sources chrétiennes, 311, Paris 1984. Z opracowań jego myśli zob. A. de H a l l e u x, *La christologie de Jean le Solitaire*, „Le Muséon” 94(1981) 5-36.

³¹ Podstawowe dzieła (często pisane wierszem dla racji mnemotechnicznych) o treściach soteriologicznych to m.in. homilie A. Mingana *Nersetis doctoris Syri homiliae et carmina primo edita*, t. I-II, Mossoul 1905.

³² O kwestiach soteriologicznych tego autora por. m.in.: L. A b r a m o w s k i, *Babai der Grosse: chrystologische Probleme und Lösungen*, „Orientalia Christiana Periodica” 41(1975) 289-343.

³³ I. O r t i z d e U r b i n a, *Patrologia Syriaca*, Roma 1965, s. 100-102.

³⁴ Wydane przez J. Lebona w *Corpus scriptorum christianorum orientarium*, 119-120, Syr. 64-65, Paris 1949.

³⁵ J. J. O v e r b e c k, *S. Ephrem Syri, Rabbulae episcopi, Balei et aliorumque opuscula selecta*, Oxford 1865, s. 222-244; G. G. B l u m, *Rabbula von Edessa. Der Christ, Der Bischof, der Theologe*, (*Corpus scriptorum christianorum orientarium*, 300, subs. 34), Louvain 1969.

W opozycji do obu tych nurtów teologii syryjskiej powstała grupa ortodoksyjna melkitów, a wśród niej na szczególną uwagę zasługuje Henan († 610), biskup Halwan, przełożony szkoły w Nisibis w latach 572-610. W swoich pismach polemizował z Teodorem z Mopsuestii i z pelagianizmem. Był posądzany o sprzyjanie teorii apokatastazy i panteizmowi. Soteriologiczną wartość mają m.in. jego komentarze biblijne zawarte w *Ogrodzie rozkoszy*³⁶, których analiza przebiega raczej drogą obrazów i symboli niż klasycznych traktatów teologicznych. Oznacza to potrzebę znajomości symboliki kulturowej, na którą zwrócili uwagę m.in. wydawcy pism Afrahata w serii Sources chrétiennes, zamieszczając w t. 349 obszerny komentarz ikonologiczny.

Z tej samej szkoły w Nisibis pochodził Paweł z Nisibis (VI w.), polemizujący z Fotynem i manichejczykami³⁷

Poza sporami wewnątrzkościelnymi teologia syryjska rodziła się w konfrontacji z myślą żydowską i z islamem. Wówczas do szkół w Edessie i Nisibis dołączyła szkoła w Ktezyfonie.

Literatura syryjska wczesnego chrześcijaństwa zyskała w XIX i XX w. stosunkowo najwięcej opracowań tematycznych na Zachodzie. Poza wydaniem tekstów opracowano m.in. takie zagadnienia szczegółowe, jak: myśl eklezjologiczna³⁸, elementy mariologii³⁹, elementy sakramentologii⁴⁰

4. LITERATURA ETIOPSKA⁴¹

Teologiczna literatura etiopska istnieje od IV w., praktycznie od wprowadzenia chrześcijaństwa w nurcie tradycji koptyjskiej, w latach 325-340, czego dowodem są m.in. inskrypcje w Aksum. Powstawała ona w języku geez. Poza początkową działalnością translatorską (Biblia w 81 księgach)

³⁶ Antologia tekstów egzegetycznych powstała w IX w. jako kompilacja wcześniejszych tekstów. Wydano ją pt. *Gannat Bussame*, (Corpus scriptorum christianorum orientalem, 501-502; Syr. 211-212), Louvain 1988.

³⁷ *Clavis Patrum Graecorum*, 7010-7013; tekst: PG 88, 529-574.

³⁸ R. M u r r a y, *Symbols of Church and Kingdom*, Cambridge-London 1975.

³⁹ Między innymi: J. W o ź n i a k, *Recepcja Theotokos u Ojców Syryjskich*, [w:] *Maryja w tajemnicy Chrystusa*, Niepokalanów 1997, pod red. S. C. Napiórkowskiego OFMConv, ks. S. Longosza, s. 69-77.

⁴⁰ J. W o ź n i a k, *Małżeństwo w nauczaniu i prawodawstwie Nestorian*, *Vox Patrum* 5(1985), z. 8, s. 223-230.

⁴¹ Opracowanie literatury etiopskiej przygotował E. Cerulli (*Storia della letteratura etiopica*, Milano 1968²).

pojawiło się swoiste florilegium monofizyckie *Qerellos*⁴² (właściwie: *Kierellos* – od imienia Cyryla Aleksandryjskiego, którego teksty są głównym tworzywem swobodnego tłumaczenia m.in. jego *Prosfonetikos peri tes orthes pisteos* – por. PG 76, 1133-1420). Gros literatury etiopskiej związane jest z problematyką ascetyczną i hagiograficzną. Spośród tekstów teologicznych samodzielne prace pojawiają się w XIV w.⁴³ Ogólnie literaturę tę, za A. Boberem, należy ocenić jako ubogą we własne piśmiennictwo teologiczne⁴⁴

5. LITERATURA ARMEŃSKA⁴⁵

Język ormiański zyskał znaki pisarskie w V w. według wzorca greckiego (w tworzeniu alfabetu miał udział Grek Rufanos). Od tego też czasu datuje się historia bogatej literatury chrześcijańskiej, której pomnikowe dzieła dotyczą m.in. zagadnień soteriologicznych. Od momentu przyjęcia chrześcijaństwa w 315 r. szkoły teologiczne tworzyły literaturę w trzech podstawowych grupach językowych: syryjskim, greckim i później ormiańskim. Jednym z najwcześniejszych tekstów interpretujących dogmat zbawienia są teksty homiliarzy świątecznych (zw. tonakan), powstające od V w. Swój ich przykładem są *Kobierce – Hadżakhapatum*⁴⁶ Natomiast w nurcie zagadnień dogmatycznych kwestie soteriologiczne zostały okazjonalnie podjęte w traktacie *O Bogu Eznika z Kolb*⁴⁷ (ucznia Mesropa) oraz w antologii nauczania katolikosów i biskupów armeńskich zebranego w *Księdze*

⁴² Datowane na V-VI w., składa się z trzech części, z których dla analiz soteriologicznych najciekawsza jest III część, zawierająca traktaty teologiczne. Tekst wydany przez B. M. Weischera – *Qerellos* w „Oriens Christianus” 51(1967) 130-185.

⁴³ *Księga tajemnic nieba i ziemi*, o której wspomina m.in. S. Kur w syntetycznym opracowaniu *Etiopia, VIII: Literatura religijna*. [w:] *Encyklopedia Katolicka*, t. IV pod red. R. Łukaszyka L. Bieńkowskiego, F. Gryglewicza, Lublin 1984, kol. 1177-1181

⁴⁴ *Antologia patrystyczna*, Kraków 1965, s. 475.

⁴⁵ Zob. syntetyczne opracowanie: J. S z y m u s i a k. *Armenia, II. Literatura chrześcijańska*, [w:] *Encyklopedia Katolicka*, t. I, pod red. F. Gryglewicza, R. Łukaszyka, Z. Sułowskiego, Lublin 1973, kol. 931 n.

⁴⁶ Wydania podstawowe: Konstantynopol 1824; w jęz. niem. J. M. Schmid, Regensburg 1872.

⁴⁷ *Etc Ałandoc*, Smyrna 1762. Datowane 441-448 i mające charakter polemiki z innymi religiami (mazdaizm) i herezjami wewnątrz Kościoła (m.in. messalianami i manichejczykami). Z opracowań polskich zob. K. S t a n i e c k i, *Eznik z Kolb*, [w:] *Encyklopedia Katolicka*, t. IV, kol. 1484 n.; M. Z a k r z e w s k a D u b a s o w a, *Historia Armenii*, Wrocław 1977, s. 61-64.

*listów*⁴⁸, datowane na X w., ale zawierające teksty od V w. Z zamieszczonych w zbiorze tekstów soteriologii dotyczą głównie: Jana Gubelnaci, katolikosa w latach 578-589, poświęcony kwestiom chrystologicznym, także z VI w. list Mojżesza z Etiward i dwa listy dogmatyczne Grzegorza Kertoł z VII w.⁴⁹ Dopełniają je pisma katolikosa armeńskiego Komitasa († 628), zdecydowanego polemisty wobec postanowień Soboru Chalcedońskiego⁵⁰

O Wcieleniu, z podjęciem pewnych aspektów soteriologicznych, pisał w swym dziele *Przeciwko fantazystom*⁵¹ Jan III Odzneci, katlikos w latach 717-728.

6. LITERATURA KOPTYJSKA⁵²

Literatura religijna pisana w języku koptyjskim, którym mówili chrześcijanie w Egipcie, należy do najstarszych pomników literatury teologicznej. Powstawała od II w. równoległe do literatury greckiej i łacińskiej, głównie w Aleksandrii. Od podbicia Egiptu przez Arabów chrześcijańska literatura koptyjska stanowi do XIV w. *pendant* dla literatury arabskiej. Od XV w. praktycznie panującym językiem stanie się w teologii tego regionu język arabski.

Zachował się do naszych czasów bogaty zespół literatury z Nag Hamadi⁵³, zawierający teksty o tendencji gnostyckiej, oraz zbiór biblioteczny z Medinet Madi k. Fajum. Innymi pomnikowymi tekstami koptyjskimi są: *Pistis Sophia*⁵⁴, *Księgi Jeu*⁵⁵ i gnostycki *Codex Berolinensis*. Soteriologiczne treści zawierają spośród nich m.in.: *Apokalipsa Jakuba*, mówiąca

⁴⁸ *Girk Tłtoc*, [w:] *Livre des lettres. Documents armeniens du V s.*, ed. M. Tallon, Beyrouth 1955 (zawiera tłumaczenie).

⁴⁹ V I n g l i s i a n, *Die armenische Literatur*, [w:] *Handbuch der Orientalistik*, 1, 7, Leiden 1963, s. 166.

⁵⁰ L. L e b o n, *Les citations patristiques grecs du „Sceau de la foi”* „Revue d'Histoire Ecclesiastique” 25(1929) 5-32.

⁵¹ To jest zwolennikom Jana Majragomeci (połowa VII w.).

⁵² T O r l a n d i, *La patrologia copta*, [w:] *Complementi interdisciplinari di Patrologia*, Roma 1989, s. 457-502. Zob. też syntetyczne opracowanie: B. Ł o m a c z, *Egipt, VIII. Religijna literatura chrześcijańska*, [w:] *Encyklopedia Katolicka*, t. IV, kol. 697-701.

⁵³ Zawiera on 51 tytułów w 13 kodeksach z IV w.

⁵⁴ Datowany po części na połowę III w., zawiera stylizowany zapis rozmów Chrystusa z uczniami i uczennicami o zbawieniu istoty kryjącej się pod pojęciem „Pistis Sophia”

⁵⁵ Powstały w III w. tekst rozmów Zmartwychwstałego z apostołami o świecie zbawionych.

o zbawieniu gnostyków⁵⁶, *Apokalipsa Pawła* z elementami teologii judaistycznej⁵⁷, *Apokalipsa Piotra*⁵⁸, *Apokryf Jana*, traktujący o soteriologii, także w wymiarach kosmicznych⁵⁹, *Dialog Zbawcy*⁶⁰ oraz obie księgi mądrościowe (*Pistis Sophia* i *Księga Jezu*).

Po Soborze Chalcedońskim, którego postanowień nie uznano w Kościele koptyjskim, obok literatury przekładowej rozwinęła się literatura monastyczna. Z pomnikowych dzieł teologicznych wymienić należy powstałe po IX w. m.in. *Księgi drogocennej perły* (katena dogmatyczna), *Wielki katechizm* i *Księgę synodów* autorstwa monofizyty Sawirusa ibn al-Mukaffy⁶¹

*

Przedstawiony przegląd źródeł dla badań pozabizantyjskiej soteriologii pierwszego tysiąclecia chrześcijaństwa może być pomocą w popularyzacji mało znanego dziedzictwa teologicznego. Powstawało ono w trudnych warunkowaniach politycznych, kulturowych, a także wewnątrzkościelnych. Na tę okoliczność składały się zarówno spory okresu Soboru Efeskiego i Chalcedońskiego, jak i majoryzująca na Wschodzie pozycja greckiej teologii, promieniującej na Cesarstwo z jej stolicy w Bizancjum. Poznanie tej teologii pozwala uświadomić sobie tożsamość teologii zbawienia w jej łacińskim i greckim kontekście doktrynalnym.

Wspomniano już o wartości ekumenicznej popularyzowania w środowisku naszej teologii myśli Ojców wschodnich, zwłaszcza tych, którzy polemizowali z judaizmem oraz islamem. Dzisiaj ich dzieła stanowią swoisty pomost do budowania teologii ekumenicznej wewnątrz Kościoła i we współpracy z tak ważnymi tradycjami religijnymi neojudaizmu i współczesnego islamu.

Badania soteriologiczne prowadzone na podstawie wspomnianych wyżej źródeł są jednocześnie przykładem i zachętą do podejmowania podobnych

⁵⁶ *Nag Hammadi Codex*, V, 3, p. 24, s. 10-44; *Clavis Patrum Graecorum*, 1192, 1193.

⁵⁷ *Nag Hammadi Codex*, V, 2, p. 17, s. 19-24; *Clavis Patrum Graecorum*, 1175.

⁵⁸ *Nag Hammadi Codex*, VII, 3, p. 70, s. 13-84; *Clavis Patrum Graecorum*, 1275.

⁵⁹ *Nag Hammadi Codex*, II, 1, p. 1, s. 1-32; *Clavis Patrum Graecorum*, 1180.

⁶⁰ *Nag Hammadi Codex*, III, 5, p. 120, s. 1-149; *Clavis Patrum Graecorum*, 1190.

wysiłków w odniesieniu do innych traktatów i zagadnień nie tylko patrystyki, ale także teologii systematycznej.

SOTERIOLOGIA OLTRE-BIZANTINA DEL PRIMO MILLENNIO

Sintesi dei fonti

S o m m a r i o

All'alba del terzo millennio la dommatica sta sviluppando l'analisi della propria identità. Due mille del pensiero teologico offrono sempre nuove prospettive delle ricerche. Tra loro la soteriologia siriana, araba, armena, copta, georgiana – presso sconosciuta in ambiente teologico in Polonia – diventa oggi l'oggetto dello studio non soltanto patristico ma anche della teologia sistemmatica. L'articolo fa una sintesi dei autori e delle loro opere, interessanti per suoi elementi soteriologici.

Lo studio dei autori (spesso polemizzanti con pensiero islamistico ed ebraico) può costruire i fondamenti per il dialogo interreligioso, così necessario oggi al fronte delle iniziative ecumeniche ma soprattutto al fronte delle condizioni politiche e sociali tra paesi del Occidente cristiano ed Oriente islamico.

Riassunto da Karol Klauza

Słowa kluczowe: soteriologia syryjska, arabska, ormiańska, koptyjska, gruzińska, kultura chrześcijańskiego Wschodu.

Key words: Syrian, Arabian, Armenian, Coptic, and Georgian soteriology, the culture of Christian East.